

koja ne uzdrma savremeni kompatibilizam, stoga, čitaoci nakloni kompatibilizmu stajališta izložena u zborniku vjerojatno neće naći uvjerljivim i relevantnim. Skeptici u zborniku posebno inzistiraju na tome da, usprkos odbacivanju pretpostavke o slobodnoj volji, možemo sačuvati pravo na slobodu (*liberty*), autonomiju i dostojanstvo. Čak i pod pretpostavkom plauzibilnosti njihovih insistiranja, ostaje nejasno zašto bismo se zadovoljili simulakrumom uobičajenog shvaćanja djelovanja, ako nismo iscrpili sve teorijske resurse za njegovu obranu.

Imajući u vidu motivaciju optimističnih skeptika koja uključuje iznalaženje moralnog opravdanja za humanije ophođenje prema prestupnicima, ova provokativna kolekcija tekstova potaknut će mnoštvo različitih intuicija kod čitaoca, od kojih će se neke makar na trenutak međusobno sukobiti, bez obzira na naklonjenost skeptičkom ili nekom drugom »taboru«.

Jelena Mijić

António Damásio

The Strange Order of Things

Life, Feeling, and the Making of Cultures

Pantheon Books, New York 2018.

António Damásio, portugalsko-američki neuroznanstvenik, profesor Odsjeka za filozofiju Sveučilišta u Južnoj Kaliforniji i čelnik Instituta za mozak i kreativnost, jedan je od vodećih neuroznanstvenika današnjice. Uz veliki broj stručnih radova, napisao je nekoliko znanstveno-popularnih knjiga: *Descartes' Error* (1994.), *The Feeling of What Happens* (1999.), *Looking for Spinoza* (2003.), *Self Comes to Mind: Constructing the Conscious Brain* (2010.) i *The Strange Order of Things: Life, Feeling, and the Making of Cultures* (2018.). Može se reći da su emocije (osjećaji) jedna od glavnih tema koje se provlače kroz sve njegove publikacije, što za veći broj autora druge polovice 20. stoljeća, koji se bave neuroznanostima, nije uobičajeno.

Neke se od najtrajnijih i (neopravdano) najkontroverznijih dihotomija u znanosti zasni-

vaju između urođenog i stečenog, kao i racionalnog i emocionalnog, a veliki dio Damásijeva opusa tiče se upravo odnosa između uma i emocija. U klasičnoj ekonomiji i u društvenim znanostima uopće, ponašanje i donošenje odluka mahom su analizirani i konceptualizirani kao da nemaju puno veze s emocijama, već pretežito ili čak isključivo s logičkim (racionalnim) mišljenjem. U pitanju je tzv. klasični model racionalnog izbora, u čijem se središtu nalazi *Homo economicus* – biće koje uvijek poštuje i slijedi norme racionalnosti. Uslijed doprinosa kognitivnih psihologa, naročito nakon čuvenih radova Kahnemana i Tverskog (Daniel Kahneman, Paul Slovic, Amos Tversky, *Judgment Under Uncertainty: Heuristics and Biases*, Cambridge University Press, New York 1982.), počela se razvijati bihevioralna ekonomija te je ubrzo postalo jasno da čovjek, kao isključivo racionalno biće, ne može funkcionirati u realnome svijetu. To znači da na donošenje odluka individue utječu i emocije koje su najčešće shvaćene kao nešto iracionalno, opasno i loše, premda se radi o utjecaju na (tzv. racionalno) odlučivanje.

Descartesov dualizam, Damásio naziva »greškom« i simbolom mnogih daljnjih ideja o tijelu i duhu, odnosno o mozgu i umu (António Damásio, *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, Penguin, New York 1994.). Ovaj kontrast između mislećih i nemislećih čovjekovih dijelova, posljedica je pogrešnog razlikovanja tijela, kao vidljivog i mehaničkog, i uma, kao nevidljivog i duhovnog elementa ljudskog iskustva, što je sugeriralo da logičko zaključivanje i moralno rasuđivanje mogu postojati odvojeno od tijela, a samim time i odvojeno od ljudskih emocija. Zato je kartezijanska ideja o neutjelovljenom umu predstavljala veliki teret za razvoj biologije, psihologije, medicine i društvenih znanosti. Jednostavno rečeno, um nema primat nad tijelom, kao ni razum nad emocijama, a čak su i ove dihotomije pogrešno koncipirane. Budući da su emocije najvjerojatnije evoluirale prije svijesti te su stalno vršile utjecaj na svjesni um, Damásio ih naziva »internim vodičima« ljudskog ponašanja. Također, u svojoj prvoj knjizi (A. Damásio, *Descartes' Error*) spominje i hipotezu o »somatskim markerima«, preko kojih želi pokazati da emocionalni procesi utječu na ponašanje ili da njime čak i rukovode, a isto vrijedi i za donošenje odluka. Drugim riječima, emocije su neka vrsta »prozora« koji omogućava pogled na konstantnu ili »neprekidno ažuriranu« sliku strukture i stanja tijela, tako da logičko zaključivanje i moralno rasuđivanje ne mogu postojati odvojeno od tijela, a samim time i od ljudskih emocija. Isto tako, pogrešno je ontološki razdvajati svijest i emocije. Naime, Damásio smatra da je svijest osjećaj o onome što se do-

gađa (António Damásio, *The Feeling of What Happens: Body and Emotion in the Making of Consciousness*, Harcourt Brace & Company 1999.). Osnova je svijesti afektivna i zasnovana je na »nižim« (ili evolucijski drevnijim) dijelovima mozga ljudskih i ne-ljudskih životinja. Emocije su neurofiziološke reakcije koje prethode osjećajima, dok osjećaji predstavljaju umska i refleksivna stanja ili »ideje o tijelu«. Stoga, može se reći da kod ne-ljudskih životinja s većim i kompleksnijim živčanim sustavima emocije postupno postaju osjećaji, dok um i sebstvo proizlaze iz mozga (António Damásio, *Self Comes to Mind: Constructing the Conscious Brain*, Pantheon Books, New York 2010.).

The Strange Order of Things, najrecentnija Damásijeva knjiga, predstavlja sintezu dosadašnjih autorovih istraživanja, a već se u samom uvodu jasno napominje »vrlo jednostavna«, ali ipak bitna ideja po kojoj kulturne aktivnosti započinju i ostaju duboko ukorijenjene u osjećajima. Kao i u prethodnim knjigama, autor tvrdi da se osjećaji nerijetko zapostavljaju kada je riječ o njihovoj ulozi u ljudskim kulturama, uključujući i aspekte kulture kao što su filozofska istraživanja, moralni sustavi, religijska vjerovanja, političke i ekonomske institucije, tehnika, znanost, umjetnost i sl. Zato inzistira na tome da su emocije za ljudski život važne koliko i razum, a u pitanju je svojevrсна kritika Sokratove tvrdnje o primatu uma nad osjećajima, kao i slaganje s Nietzscheovom tezom da nema razuma bez emocija. Možda razum, znanje, jezik, društvenost i sl. zaista jesu ključni za sociokulturne procese čovjeka, ali osjećaji su ti koji ove procese motiviraju, koji »provjeravaju« njihove rezultate i doprinose neophodnim prilagođavanjima u realnom sociokulturnom iskustvu. Kada se govori o evoluciji (ljudske) kulture, obično se razmatraju uloga prirodne selekcije (na razini gena), jezika, društvenosti, superiornog ljudskog intelekta i tome slično. Međutim, Damásio smatra da je nešto drugo moralo inicirati, pokrenuti ili »startati« kulture, a to je, prije svega, široka lepeza osjećaja u rangu od boli i patnje do blagostanja i zadovoljstva.

Najzanimljivija ideja u ovoj knjizi jest koncept *homeostaze*, za koju je moguće navesti više definicija i koja ne znači uvijek isto kod različitih autora. U društvenim znanostima, obično se ovim pojmom označava stabilno stanje (npr. Kenneth D. Bailey, »Equilibrium, entropy and homeostasis: A multidisciplinary legacy«, *Systems Research* 1 (1984) 1, str. 25–43, doi: <https://doi.org/10.1002/sres.3850010104>), a kada se radi o živim organizmima misli se na brojna prilagođavanja koja ih održavaju stabilnim u uvjetima konstantno promjenljivog okruženja. Svi oblici života posjeduju brojne autoregulative su-

stave pomoću kojih se ovaj balans održava u dinamičkim okruženjima. Valja istaknuti da je Claude Bernard još 1849. godine opisao koncept regulacije unutrašnjeg okruženja, da bi 1926. godine riječ *homeostaza* skovao Walter Bradford Cannon (Theodore M. Brown, Elizabeth Fee, »Walter Bradford Cannon: Pioneer physiologist of human emotions«, *American Journal of Public Health* 92 (2002) 10, str. 1594–1595, doi: <https://doi.org/10.2105/ajph.92.10.1594>). Damásio »homeostazu« objašnjava kao silu koja regulira život radi opstanka vrste, ali i njenog prosperiteta, što znači da je u pitanju prethodnica osjećajima i subjektivnosti. Pored toga, najvažnije teme knjige čine: a) odnos tijela i emocionalnog iskustva; b) evolucija socijalnog i kulturnog ponašanja; c) metodologija izučavanja svih ovih problema, gdje se jasno zagovara intelektualna kooperacija biologije i društvenih znanosti (António Damásio *et al.* (ur.), *Unity of Knowledge: The Convergence of Natural and Human Sciences*, The New York Academy of Sciences, New York 2001.).

Da bi argumentirao svoje tvrdnje, Damásio poduzima detaljnu analizu homeostaze – kao fundamentalnog i automatskog biokemijskog procesa – koja regulira život svih organizama. Iz ove se perspektive može reći da su osjećaji »mentalne ekspresije« homeostaze koja je odgovorna za povezivanje ranijih oblika života s kasnijim razvojem i odnosom tijela i živčanog sustava. Taj odnos je proizveo um koji je svjestan i koji osjeća, a koji je uslijed toga bio u stanju proizvesti kulturu i civilizaciju pa čak i književnost, umjetnost i sl. Instrumenti kulture razvijaju se u odnosu prema homeostatičkim potrebama individua i grupa, tako da su vjerojatno igrali važnu ulogu motivatora za razne »kulturne« manifestacije i kod ne-ljudskih životinja.

Spomenuti homeostatički procesi u bliskoj su i konzistentnoj vezi s osjećajima, prije svega, jer se nedostatak homeostaze ispoljava kroz negativne osjećaje, a njena adekvatna razina kroz osjećaje koji su pozitivni. Iako je homeostatička regulacija, npr. količine glukoze u krvotoku, mahom nesvjesna, njene (mnoge) druge instance podrazumijevaju svjesni um. Osjećaji zato predstavljaju subjektivno iskustvo trenutnog homeostatičkog stanja (tzv. »izaslanike« ili »predstavnike« homeostaze), a zatim postaju katalizatori za reakcije koje su pokrenule ljudske kulture. Dakle, prvobitni je život na Zemlji bio reguliran bez osjećaja, uma ili svijesti, a homeostazu su činili jedino prosti metabolički procesi. Homeostatički imperativ funkcionirao je putem pokušaja i pogrešaka, prirodno odabirući razna bihevioralna rješenja za niz životnih problema. Put prema osjećajima bio je otvoren tek kada na filogenetsku scenu »stupaju« živčani sustavi,

prije otprilike 500 milijuna godina. U tom smislu, Damásio ističe da svi kraljeznjaci imaju osjećaje i navodi da je moguće da čak i živčani sustavi društvenih insekata generiraju jednostavne umove s »ranim verzijama« osjećaja.

U navedenom, uočava se da Damásio zapravo pokušava prikazati i objasniti kulturni i emocionalni kontinuitet od jednostaničnih organizama do čovjeka. S tim u vezi, ukazuje na činjenicu da su i prije nekoliko milijardi godina jednostanični organizmi počeli pokazivati ponašanja koja su analogna određenim ljudskim ponašanjima te da su prije nekoliko stotina milijuna godina i insekti razvili kooperativne strategije koje se mogu nazvati kulturnim. Drugim riječima, inzistira na tome da razna sociokulturna ponašanja prethode razvoju inteligentnog mozga i da se korijen ljudskih kultura pronalazi još u ne-ljudskoj biologiji, odnosno u filogenetski starijim vrstama. Nema znanstvenog opravdanja za favoriziranje cerebralnog korteksa nad mnogim subkortikalnim strukturama koje su također ključne za emocije, tako da pojava osjećaja ili subjektivnosti nije niti filogenetski recentna, niti je isključivo ljudska. To znači da osjećaji nisu nezavisni proizvodi mozga, nego da su rezultat kooperativnog »partnerstva« između tijela i mozga, što je ideja koja se može pratiti od Williama Jamesa (William James, *The Principles of Psychology*, New York Dover Publ., New York 1983., izvorno 1890. godine), tijelo i mozak čine neraskidivi organizam koji stupa u interakciju s prirodnim, kao i s društvenim okruženjem.

Ideje, pamćenje i mentalne slike aspekti ljudskog uma na koje se obično fokusiraju i filozofi i znanstvenici. Međutim, postoji i paralelni mentalni svijet koji prati navedene slike i koji fundamentalno mijenja dominantne dijelove uma – svijet afekata, odnosno osjećaja. Emocionalne reakcije koje rezultiraju iz čulnih stimulusa i urođenih nagona (poput gladi ili požude) tada dovode do osjećaja koji prate ili »putuju« uz slike i riječi u ljudskim umovima. Posredstvom osjećaja, homeostaza (prije svega kraljeznjaka) napravila je značajan korak naprijed jer je omogućila mentalnu reprezentaciju stanja u organizmu, kao i stanja u okruženju. Osjećaji su zato i centralni aspekti biološke regulacije i »mostovi« između racionalnih i neracionalnih procesa, odnosno kortikalnih i subkortikalnih struktura u mozgu. Osjećaji su svjesna i mentalna iskustva, ali njihov se sadržaj uvijek referira na tijelo organizma u kojem se pojavljuju. Iz tih razloga potrebno ih je (re)konceptualizirati kao iskustvo (o kvaliteti) određenog životnog stanja u organizmu, a zatim i kao reakcije na eksterne stimulanse (s potencijalnim posljedicama po organizam).

»Sve emocije koriste tijelo kao svoju pozornicu.« (A. Damásio, *The Feeling of What Happens*, str. 51.)

Osjećaji imaju privilegirani status ili su »prvi među jednakima«, komuniciraju s ostatkom tijela i prožimaju (ljudski) mentalni život. Naime, osjećaji nisu nezavisni proizvod mozga, nego posljedica kooperativnog partnerstva između tijela i uma, uz posredovanje kemijskih molekula i neuronskih mreža. Bliska veza emocija s tjelesnim reakcijama omogućava im da tijelo učine »umskim« tijekom emocionalnog iskustva. U skladu s time, ni kultura nisu stvorile izolirane individue i njihovi umovi, zato što se ljudsko (emocionalno) ponašanje prvi put pojavilo u kolektivima individua koji su stupali u interakciju s konkretnim prirodnim i društvenim okruženjima. Stoga primat odlikuju ne samo *primarne* nego i *društvene* emocije, a njihova neurofiziološka dostupnost igrala je značajnu ulogu u razvoju složenih kulturnih mehanizama društvene regulacije kod čovjeka, a vjerojatno i drugih vrsta. U tom smislu, osjećaji su živote mnogih organizama učinili boljim i dužim, značajno doprinoseći i njihovom opstanku, dok je njihova nuspojava bila i sama kultura.

Ljudsku egzistenciju tako odlikuju »dva svijeta«. Prvi čine prirodna pravila homeostatičke regulacije života, čiji su tjelesni izrazi osjećaji boli i zadovoljstva, tj. primarni motivatori ljudskog ponašanja. Dok drugi svijet čine razne kulturne forme koje omogućavaju izuzetno kompleksne manipulacije ovih primarnih osjećaja. U poglavlju »Medicina, besmrtnost i algoritmi«, Damásio spekulira o mogućnostima biokemijskog eliminiranja kemijskih supstrata za ljudsku bol i patnju, sa značajnim posljedicama po moralne sustave u budućnosti.

Međutim, njegova tvrdnja o biološkom i emocionalnom korijenu kulturnog uma implicira i zanimljivu vezu između biologije i društvenih znanosti te neophodnost neuroznanosti za adekvatno razumijevanje fenomena kulture. Usprkos pojedinim nedostacima, smatramo da ovakav pristup kulturi, jednog istaknutog istraživača (evolucije) ljudskog mozga i emocija, može poslužiti kao zanimljiv kontrapunkt tradicionalnom razumijevanju kulture u filozofiji, društvenim znanostima i humanističkim disciplinama uopće.

U želji da pomire proturječnosti izazvane osjećajima straha, boli, tuge, patnje, gnjeva, zadovoljstva, sreće itd., ljudi se postupno okreću nekoj vrsti (straho)poštovanja i čuđenja, a zatim i intelektualnim i kulturnim otkrićima kao što su filozofija, muzika, ples, slikarstvo, književnost, religija, moralna pravila, politički sustavi, tehnologija, znanost itd. U tom kontekstu, Damásio detaljno analizira i porijeklo ljudskog uma (i svijesti), što je činio i u prethodnim knjigama. On smatra da

je svijest neurofiziološka posljedica osjećaja subjektivnosti – što implicira da je osnova svijesti afektivna – zbog čega posebno ističe filozofski, povijesni i znanstveni značaj Spinoze (vidi i António Damasio, *Looking for Spinoza: Joy, Sorrow and the Feeling Brain*, Heinemann, London 2003.).

Istovremeno, Damásio ne nastoji niti umanjiti autonomiju kulturnih fenomena, koja je stečena tijekom povijesti, niti reducirati kulturne fenomene na biologiju i neurofiziologiju jer otkrivanje korijena ljudskih kultura u ne-ljudskoj biologiji ni na koji način ne umanjuje status i značaj ljudi i njihovih kultura. On otvoreno tvrdi da (prirodne) znanosti nisu kadre osvijetliti ljudsko iskustvo bez doprinosa iz umjetnosti, filozofije i drugih humanističkih disciplina. Ljudske (i ne-ljudske) emocije tako postaju ključna spona ili most među znanostima koje se bave ljudskim životom, o čemu je pisao i Edward Wilson (Edward Osborne Wilson, *Consilience: The Unity of*

Knowledge, Knopf, New York 1998.), rabeći pojam *konsilijencija*.

Suprotno uobičajenim ili konvencionalnim tvrdnjama, Damásio u svojoj najnovijoj knjizi tvrdi da se sociokulturne karakteristike pojavljuju rano u povijesti života, da su široko rasprostranjene u biosferi te da kompleksno društveno i kulturno ponašanje ima svoj izvor u umovima evoluiranih organizama koji uopće nisu morali biti ljudski. Upravo zato knjigu i naziva *Neobičnim poretkom stvari* jer pred homeostatičkim izazovom osjećaja straha, gađenja, gnjeva, divljenja, ljubavi i potrage za srećom, ljudi otkrivaju muziku, ples, religiju, znanost i književnost. Kulture ponekad zaista nastoje »ukrotiti zvijer (u ljudima)«, ali ona ostaje živa kao važan podsjetnik na naše evolucijsko porijeklo.

Marko Škorić

Aleksej Kišjuhas